

Dragannak hívtam. Az uram volt.
Virágos fák alatt vittem a képét.
Ezen az úton vittem. Én tettem a sírba.
Ütöttem bele a koporsószeget.
És vérzett, vörös is volt a tócsa:
belenéztem, én voltam benne.
S arra gondoltam, amit ő mondott:
mindig lesz egy közhely,
amit összetörhetsz,
mindig lesz egy tócsa.

Marshall Sahlins

A BŐVELKEDÉS LEGELSŐ TÁRSADALMA (III)

Léderer Pál fordítása

A vadászó-gyűjtögető életforma újraértékelése

„Jóllehet a szükséglet állandó nyomásának vannak kitéve, vándoréletmódjukból következően szükségleteiket mindig könnyűszerrel képesek kielégíteni, és életük nincs híjával sem izgalmaknak, sem élvezeteknek.” (Smyth, 1878. I. köt., 123.)

Elégé nyilvánvaló, hogy újra kell értékelnünk a vadászó-gyűjtögető gazdálkodást, mind valós teljesítményeire, mind valós korlátaira vonatkozóan. A ránk hagyományozódott „bölcösségnek” volt egy eljárásbeli hibája, az nevezetesen, hogy az anyagi körülményekből kiolvashatónak vélte a gazdasági élet struktúráját; az abszolút szegénységből egyértelműen arra a következtetésre jutva, hogy az ilyen élet végletes nehézségekkel jár. Pedig a kultúra adta improvizatív modell a természethez való kapcsolódásnak mindig a legkülönfélébb változatait hívja életre. Ha nem tud is kiszabadulni az ökológiai kényszerek szorításából, a kultúra arra azért képes lehet, hogy tagadja mindenhatóságukat: a rendszer egyszerre képes fölmutatni – szegénységük, illetve bővelkedésük tényében egyaránt – a természeti adottságok lenyomatát és az ezekre társadalmilag adott válaszok eredetiségét.

Mi az igazi hátulütője a vadászó-gyűjtögető életmódnak mint *praxisnak*. Ha a fölvo-nultatható példák egyáltalán jelentenek valamit, akkor ezt bizonyosan nem a munkatevékenység „alacsony termelékenységi fokában” kell keresnünk. Ami ezt a gazdasági rendszert súlyosan fenyegeti, az a *hozadék csökkenésének rövid időn belüli bekövetkezése*. Az látszik érvényesnek, hogy – a létfenntartásból kiindulva, s abból az élet valamennyi szektorára kiterjeszkedve – a kezdeti siker csak annak valószínűségét növeli, hogy a további erőfeszítések egyre kisebb hasznot hoznak. Ez az összefüggés írja le az adott, konkrét helyszínen való élelemhez jutás tipikus görbáját. Mégoly csekély létszámú cso-

port is előbb-utóbb föléli a tábor kényelmesen bejárható környezetében található élelemforrásokat. Ezt követően ha ott maradnak, az vagy a tényleges ráfordítások növelésével, vagy a tényleges hozamok csökkenésével jár. A ráfordítások növelése, ha úgy döntenek, hogy a táborhelytől egyre távolabb, messzebb keresik az ételmet; a hozadék csökkenése, ha beérik azzal, hogy a közvetlen környezetükben kevesebb, illetve silányabb táplálékot találnak. Az igazi megoldást persze az jelenti, ha máshová vándorolnak. Így tehát a vadászó-gyűjtögető életmód legelső és meghatározó parancsa: ahhoz, hogy a „termelés” kedvező színvonalon menjen végbe, mozgásban kell lenni.

De ez a mozgásban levés, melyre – a körülményektől függően – gyakrabban vagy ritkábban kerítenek sort, s rövidebb vagy hosszabb utakat tesznek meg, végeredményben nem jelent egyebet, mint hogy más „termelési szférákra” terjeszti ki a csökkenő hozadékot azt a jelenségét, mely e gyakorlatot életre hívta. A szerszámoknak, ruhadaraboknak, használati tárgyakkal vagy ékítményeknek az előállítására bármennyire is könnyűszerrel megvalósítható, értelmetlenné válik, ha ezek inkább tehernek és nem a kényelmes lét velejárójának bizonyulnak. A használhatóság fokát igen keményen meghatározza a hordozhatósági küszöb. Tartós házak építése is abszurditás, ha rövid időn belül ott kell hagyni őket. Ez a magyarázata annak, hogy a vadásznak igencsak visszafogott elképzelései vannak az anyagi javakban való dúskálásról; ha egyáltalán, akkor a legszűkösebb felszerelésre gondol, előnyben részesíti a kisebb holmikat a nagyobbakkal szemben, egyáltalán nem törekszik arra, hogy a legtöbb tárgyból ne csak egy példány legyen és így tovább. Az ökológiai nyomás nagyon is konkrét eredményekhez vezethet, ha egyszer az elviselésére kényszerülnek. Ha a bruttó termékmennyiséget más gazdasági rendszerekéhez képest alacsonyán tartják, nem a vadász termelékenységének tudható be, hanem annak, hogy nem marad egy helyben.

Majdnem ugyanez mondható el a vadászó-gyűjtögető életmódra érvényes demográfiai korlátokról. Az egyes emberek szintjén a *débarassement*-nak ugyanaz a politikája működik e téren is, s ez hasonló terminusokban írható le, valamint hasonló okoknak tulajdonítható. A vonatkozó terminusok – érzelmektől mentesen előadva –: csökkenő hozadék a hordozhatóság határértékén, minimális szükséges felszerelés, fölös példányban adódó holmiktól való megszabadulás, és a sor folytatható, azaz gyermekgyilkosság, öregek elpusztítása vagy a szoptatási idő alatt a szexuális kapcsolattól való tartózkodás – mely gyakorlatok sok gyűjtögető életmódot folytató népesség esetében jól ismertek. Az a feltételezés, hogy ilyen eljárások alkalmazásához akkor folyamodnak, amikor az adottnál több személy eltartására nem képesek, valószínűleg igaz, föltéve, hogy „eltartás” nem az élelemmel való ellátásukat értjük, hanem szállíthatóságukat. A kiiktatott személyek, mint ezt a vadászok időnként szomorúan elmondják, mindig azok, akik tényleg nem képesek járni, akik akadályozzák a családot, illetve az egész tábor mozgását. A vadászok kénytelennek bizonyulhatnak hasonlóan bánni az emberekkel és a javakkal; a drákói népesedéspolitikát ugyanazt fejezi ki, mint az aszketikus gazdasági viselkedés – az ökológiai adottságokhoz igazodást. Mi több, a demográfiai korlátozásnak ezek a taktikai egy, a létfenntartási javak hozamának csökkenése ellen irányuló tágabb stratégia részét képezik. Egy-egy konkrét csoport – amúgy azonos feltételek mellett – létszáma függvényében lehet egyre inkább kiteve a csökkenő hozadék veszélyének; ennek megfelelően vagy egyre nagyobb sebességgel vándorol, vagy pedig kisebb csoportokra bomlik. Ilyen feltételek közepette, ha az emberek élvezni akarják az egy helyben maradó létfenntartás előnyeit, s fönnt kívánnak tartani valamelyes fizikai

és társadalmi stabilitást, az általuk követett malthuziánus gyakorlat éppen hogy könnyörtelenül logikus és koherens. Napjaink vadászó és gyűjtögető társadalmai (a maguk, a hajdaninál lényegesen rosszabb körülményei között munkálkodva) az év nagy részét igen kis létszámú csoportokban töltik, fölöttébb nagy területen szétszóródva. Ez a demográfiai séma azonban nem a termelés fejletlenségének jele, nem a szegénység „ke-resménye”, inkább úgy fogható fel, mint a viszonylagos jólét ára.

A vadászó-gyűjtögető életmód előnyei a hátrányaiban rejlenek. Az ismétlődő vándorlás, illetve a gazdagság és a lélekszám korlátozása egyszerre a gazdasági gyakorlat parancsa, illetve az ahhoz való kreatív alkalmazkodás jele; az a fajta szükség, melyből erényt szokás kovácsolni. Pontosan ezek között a keretek között válik lehetségessé a bőség. A mozgékony és a mértékletesség összhangot teremt a vadászok célkitűzései s a rendelkezésükre álló technikai eszközök között. Egy voltaképp fejletlen termelési mód ily módon nagyon is hatékonyak bizonyul. A vadász élete korántsem oly nehéz, mint amilyennek a kívülálló látja. Ez a gazdaság bizonyos értelemben nyomasztó ökológiai adottságokat tükröz vissza, másfelől azonban tökéletesen visszajukra fordítja azokat.

Az *etnográfiai jelenben* vadászó és gyűjtögető életmódot folytató társadalmakról (közöttük is különösen a marginális környezeti feltételek közepette élőkről) adott beszámoló alapján azt mondhatjuk: a szükséges élelemmennyiség előállításával minden egyes felnőttnek átlagosan napi három-öt órát kell töltenie. Lényegesen rövidebb munkaidő ez, mint a modern ipar szakszervezetekbe tömörült munkásaié, akik bizonyára boldogan belemennének, hogy csak 21–35 órát dolgozzanak hetente. Érdekes összehasonlításra adnak lehetőséget újabb tanulmányok a neolitikus típusú mezőgazdasági termelők munkaerő-ráfordításáról. Így például a Fülöp-szigeteken a hanunó férfiak és nők évente 1200 órát töltenek az égetéses irtással kialakított földek megművelésével (Concklin, 1957. 151.), másként fogalmazva, napi 3 óra 20 percet. Ez az adat azonban nem foglalja magában ezeknek a Fülöp-szigeteki törzsi embereknek élelemgyűjtésre, állattartásra, élelemkészítésre, illetve egyéb közvetlen önellátásra fordított munkáját. Hasonló adatok a világ egyre több pontjáról kezdenek lassan rendelkezésünkre állni a primitív mezőgazdasági termelést folytató társadalmakról. Igencsak visszafogottnak tekinthetjük a tagadó formában megfogalmazott következtetést: táplálékuk megszerzésére a vadászó-gyűjtögető népeknek *nem kell* hosszabb ideig dolgozniuk, mint a primitív mezőgazdasági termelést folytatóknak. Ha a mai etnográfiai adatokból megpróbálunk a „történelem előtti” időkre extrapolálni, bizvást az Újkőkor időszakára is érvényesnek tarthatjuk John Stuart Mill mondását a munkamegtakarításra szánt különféle módszerekről; hogy tudniillik soha senkinek nem sikerült, ezek egyikével sem, akár csak egy percnyi munkát megtakarítani. Annak tekintetében, hogy a létfenntartáshoz szükségesek előállításához fejenként mennyi időt kellett munkával tölteniük az embereknek, a neolitikum nem igazán jelentett könnyebbséget a paleolitikumhoz képest. Valószínű, hogy a mezőgazdaság beköszöntével az embereknek egyenesen többet kellett dolgozniuk és keményebben.

Nem kell különösebben komolyan venni azt a szokásos hiedelmet sem, hogy a vadászó-gyűjtögető társadalmakban a pusztá túlélés megkívánta feladatok szinte semennyi szabad időt sem hagynak. Általában ezt szokás fölhozni magyarázatul a paleolitikum „fejlődésdeficitjére”, s buzgón méltatni a neolitikumot, amely bezzeg bőven nyújtott lehetőséget a szabadidős tevékenységekre. De e ránk hagyományozódott véleményeknek inkább a fordítottja igaz. A kultúra fejlődésével a létfenntartás igényelte egy főre

jutó időmennyiség növekszik, a szabad idő rendelkezésre álló mértéke csökken. A vadász népek létfenntartó tevékenysége tipikusan időszakos elfoglaltságot jelent; egyik napot munkával töltik, a másikat semmittevéssel, és legalábbis a modern vadásztársadalmak tagjai előszeretettel fordítják kikapcsolódási idejüket olyasmire, mint a napközbeni alvás. A trópusi természeti környezetben, ahol az efféle, még ma is létező vadásztársadalmakból sok él, a növények gyűjtögetése megbízhatóbb támasz, mint a vadászat. Éppen ezért a nők – a gyűjtögetés ugyanis az ő dolguk – lényegesen rendszeresebben végeznek munkatevékenységet, s ők szolgáltatják a szükséges élelem nagyobbik hányadát. A férfiak gyakran dolgoznak. Csak éppen ki tudja, mikor kerítenek erre sort – ez nem igazán kiszámítható. Azt mondani, hogy a férfiaknak nem jut elég szabad idő, ezt nem annyira szó szerint kell érteni, mint inkább a kifejezés felvilágosodás korabeli értelmében. Amikor Condorcet a fejlődést hiányolta a vadászok-gyűjtögetők életéből, ezt annak tulajdonította, hogy „*az ember nem jut hozzá ahhoz a szabad időhöz, amelyben átengedheti magát gondolatainak, és új eszmékkal gazdagíthatja értelmét*”. Azt is világosan látta, hogy „*egymást váltja a kimerítő hajsza és a teljes semmittevés*”.²³ A vadásznak tehát szemlátomást az arisztokratikus beállítódású *filozófi* igényelte biztosított szabad időre lenne szüksége.

A vadászok-gyűjtögetők annak ellenére is vérmes reményeket táplálnak gazdasági lehetőségeikről, hogy nemegyszer tapasztalják az élet zordságát is. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy azért tapasztalják olykor az élet zordságait, mert vérmes reményeket táplálnak gazdasági lehetőségeikről. Talán csak magabiztosságuk bátorítja a pazarlást olyan mérvűvé, hogy a tábor áldozatául eshet a legelső kellemetlen viszontagságnak. Azzal, hogy ezt a társadalmat a bőség társadalmának tekintem, egyáltalán nem kívánom tagadni, hogy a vadászoknak olykor nehéz pillanatokot kell megélniük. Sokan közülük „egyszerűen elképzelhetetlenek” tartják, hogy emberek éhen halhassanak, vagy hogy egy-két napnál tovább ne lehessenek képesek éhségüket csillapítani (Woodburn, 1968. 52.). De másokkal, különösen a fölöttébb marginális helyzetű, szélsőséges kondíciójú vidékeken kis csoportokban, szétszórtan élő vadásztársadalmakkal előfordulhat, hogy a könyörtelennek bizonyuló természet időről időre elzárja előttük annak lehetőségét, hogy odébb vándorolhassanak, illetve, hogy vadat ejtsenek. Ezek bizony keményen megszenvedik az ilyen időket, ámbar csak részlegesen, mivel a szűkölködés inkább csak egyes, a mozgást feladó családokat érint, mintsem az adott társadalmak valamennyi tagját (lásd Gusinde, 1961. 306–307.).

Ezzel együtt: ha elismerjük is ezt a fajta sérülékenységet, továbbá ha összehasonlításunk körébe még a legrosszabb helyzetű mai vadász népeket is bevonjuk, mégis nehezen volna bizonyítható, hogy a nélkülözés a vadászó-gyűjtögető társadalmak *megkülönböztető* jellegzetessége. Az élelem szűkössége nem olyan sajátság, melynek alapján ez a termelési mód szembeállítható lenne másokkal; a vadászó-gyűjtögető társadalmakat ez nem emeli ki külön osztályként vagy az általános evolúció fokozataként. Lowie jogosan teszi fel a kérdést: Na de hová tegyük azokat az egyszerű pásztornépeket, amelyeknek létfenntartását időnként valamilyen katasztrófa veszélyezteti – mint például azokat a lappföldi csoportokat, melyek a XIX. században kénytelenek bizonyultak arra szorítóknak, hogy halászatból tartásuk fönn magukat? Hová tegyük azokat a primitív parasztokat, akik anélkül irtják és művelik a földet, hogy látszatja lenne; kizsarolják, majd továbbállnak, s valahányszor aszályosra fordul az idő, az éhhalál fenyegeti őket? Vajon

²³ Condorcet: AZ EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. Pődör László fordítása. Gondolat, 1986. 61.

jobban uralmuk alatt tudják-e tartani a természet kegyetlensége okozta sorscsapásokat, mint a vadászok és gyűjtögetők? (1938. 286.)

S akkor, végezetül, mit mondjunk napjaink világáról? Úgy tartják, hogy az emberiség egyharmada-fele minden este korgó gyomorral hajtja álomra fejét. A paleolitikum idejében ez az arány sokkal kisebb lehetett. *Napjaink* jelentik azt a történelmi korszakot, melyben az éhezés soha nem látott mértékűvé nőtt. Manapság, a technika korlátlan uralmának idején vált az éhezés intézményesült jelenséggé. Hogy megfordítsunk egy másik tiszteletre méltó mondást: az éhezés mértéke relatíve is, abszolút értelemben is a kultúra fejlődésével párhuzamosan növekszik.

Ez az a paradoxon, ami számomra a lényeg. A vadászó és gyűjtögető társadalmak életszínvonala a körülmények kényszere folytán tényleg alacsony. De ha a *maguk elé tűzött célként* fogjuk fel, adottnak véve, hogy termelési eszközeik a célnak megfelelőek, akkor el kell ismernünk, hogy az emberek összes anyagi szükséglete rendszerint könnyűszerrel kielégíthető. A gazdasági élet evolúciója tehát két, egymással ellentétes irányt követett: gazdagított, egyszersmind azonban el is szegényített; lehetővé tette a természet elsajátítását, de kisajátította az embert. Ami progresszív ebben, az a technikai vonatkozás. Sokféle úton-módon próbálják ennek fontosságát hangsúlyozni. Nőtt a szükségletkielégítő javak és szolgáltatások mennyisége. Nőtt a kultúra szolgálatába állítható energiák volumene. Nőtt a termelékenység, előrehaladt a munkamegosztás, egyre nagyobb a szabadság a természeti környezet adta kényszerek alól. Bizonyos értelemben ez a legutóbb említett vonás különösen segítségünkre lehet a technikai haladás legkorábbi szakaszainak megértéséhez. A mezőgazdaság nemcsak azt tette lehetővé, hogy a társadalom túllépjen az élelemforrások eloszthatóságán, azt is lehetővé tette, hogy a neolitikum társadalmi ott is képesek legyenek magas szintű társadalmi rend fönntartására, ahol az emberi élethez szükséges feltételek a természet rendjében nem voltak föllelhetőek. Bizonyos évszakokban elegendő élelmet lehetett betakarítani ahhoz, hogy akkor is jusson táplálék az embereknek, amikor a természet nem kínált semmi learatnivalót. A társadalom életének ebből következő stabilitása döntő jelentőségűnek bizonyult az anyagi gyarapodás szempontjából. A kultúra győzelmesen masírozott előrefelé, a minimum feltételek biológiai törvényszerűségének egyfajta mind fokozatosabb áthágásaként, mígnem bebizonyosodott, hogy akár még a világűrben is fönntartható az emberi élet – ahol pedig a gravitáció és az oxigén is természet adta módon hiánycikk.

Más emberek meg éhen haltak Ázsia piacain. Ez éppúgy volt következménye a struktúrák fejlődésének, mint a technikáénak, s ebben a vonatkozásban pontosan úgy működött, mint a mesék világába vezető elvarázsolt út, ahol az utazó minden egyes lépésekor két lépéssel kerül messzebb úti céljától. A struktúrák – a hataloméi is, a tulajdonéi is – egyaránt voltak politikaiak és gazdaságiak. Kezdetben az egyes társadalmakon belül fejlődtek, bontakoztak ki; manapság egyre inkább az egyes társadalmak között. Nem kétséges, hogy ezek a struktúrák a technikai fejlődés szükséges, funkcionális intézményei lehettek, de azokon a közösségeken belül, melyeket segítettek meggazdagodni, a javak elosztásában diszkriminációra, egyszersmind az életstílusok különbözőségére vezettek. A világ legprimitívebb embercsoportjai nagyon kevés személyes jószággal rendelkeznek, *de nem szegények*. A szegénység ugyanis nem a birtokolt jószágok csekély számában rejlik, nem is a célok és a hozzájuk szükséges eszközök közötti viszonyban ragadható meg. A szegénység: társadalmi státusz; emberek közötti viszony. Mint ilyen, a civilizáció terméke. A civilizációval együtt fejlődött ki, a társadalmi osztályok közötti bántó különbségtevésként, illetve – s ez talán még fontosabb – mint

adófizetői kapcsolatrendszer, amely sokkal inkább képes kitenni a gazdálkodó parasztokat a természeti katasztrófák következményeinek, mint az alaszakai eszkimók akár-melyik téli tábora.

Az egész eddigi fejtegetés során vettük a bátorságot, hogy történeti nézőpontból értelmezzük a mai vadásznépek viszonyait; az evolúció alapvonalat látva bennük. Az értelmezésnek ezt a szabadságát nem vindikálhatjuk magunknak könnyűszerrel. Vajon hívebben reprezentálják-e a peremvidékre szorult vadászok (mint például a Kalahárisivatag busmanjai) a paleolitikumbeli állapotokhoz alkalmazkodást, mint a kaliforniai, netán az északnyugati partvidéki indiánok? Talán nem. Talán a Kalahárisivatag busmanjai még csak nem is a peremvidékre szorult vadászok képviselői. A napjainkig fennmaradt vadászó-gyűjtögető társadalmak nagy többsége sajátosan „megcsonkított”, szélsőségesen tétlen életmódot folytat, legalábbis ahhoz a néhány máshoz képest, akik különböznek tőlük. A néhány más nagyon erősen elüt tőlük. Ilyenek például a murnginok. *„Az első benyomás, melyet a Keleti Arnhem-földön található, teljes funkcionalitással működő csoport kelt az idegenben, a szorgosságé. [...] Komoly hatást kell gyakorolnia rá annak a ténynek, hogy a legkisebb gyermekeket leszámítva, senki nem tölti tétlenül az idejét.”* (Thomson, 1949a. 33–34.) Semmi jel nem utal arra, hogy a megélhetési problémák súlyosabbak lennének itt, mint más vadásznépeknél (lásd Thomson, 1949b). A szokatlan szorgoskodásra késztetés magyarázatát másutt leljük meg, az „aprólékosan kimunkált és szigorúan betartandó ceremoniális életben”; egész pontosan egy aprólékosan kidolgozott szertartásos csereciklusban, melyben a kézműves szaktudásnak és a kereskedelemnek presztízs a jutalma. (Lásd Thomson, 1949a, 26., 28., 34. láb., 87. skk.) A legtöbb vadásznépnél nyoma sincs hasonló foglalatosságnak. Életmódjuk nem mondható különösebben színesnek, nagy nyomatékkal koncentrálnak arra, hogy élvezettel fogyaszthassák táplálékukat, és kényelmesen emészthessék meg. Ahogyan azt Julian Steward a sosónikról megjegyezte: kulturális orientációjuk sem apollóinak, sem dionüszoszinak nem mondható, célszerűbb „gyomorközpontúnak” tekinteni. Persze azért lehet dionüszoszinak is tekinteni, vagy tivornyázónak. *„A vademberek között költeni el táplálékunkat, olyan, mint Európában részegesek társaságában italozni. Ezek a kiszáradt, örökké szomjas lelkek legszívesebben egy hordó malváziába fulladva fejeznék be életüket, a vademberek pedig egy élelemmel teli kondérban. Az egyik csak az ivásról tud beszélni, a másik csak az evésről.”* (LeJeune, 1897. 249.)

Olybá tűnik, mintha ezeknek a társadalmaknak a felépítményrendszere erodálódott volna, s nem maradt volna számukra semmi a nyers, alapvető megélhetésen kívül. S mivel a termelés, a szükséges termékek előállításuk könnyűszerrel megoldható, mindig elegendő idejük van arra, hogy gubbasszanak és locsogjanak. Fel kell tehát vetni annak lehetőségét, hogy a vadászó-gyűjtögető népek etnográfija javarészt csak voltaképp hiányos, csonka kultúrákról nyújt beszámolót. Könnyen előfordulhat, hogy a rítusok és a cserekereskedelem törékeny ciklusai nyomtalanul hullottak ki az életükből (már a gyarmati hódítások legkezdetén, amikor az általuk közvetített csoportközi viszonyok szétzilálódtak és fölszámolódtak). Ha így történt, a bőség „eredeti” társadalmait illik eredetiségük okán újragondolnunk, az evolúció témáit pedig revízió alá kell vennünk. Akármint van is, annyi történelmi tanulság bizonyosan levonható a napjainkban még élő vadásznépek kapcsán, hogy a „megélhetési problémája” könnyűszerrel megoldható őskori eszközökkel is. Továbbá az a tanulság is, hogy amíg a kultúra nem hágott a maga anyagi teljesítőképességének csúcsára, addig nem emelt oltárt az Elérhetetlennek, a *kielégíthetetlen szükségleteknek*.

Irodalom

- Anonymus (é. n.): APERÇU D'HISTOIRE ET D'ÉCONOMIE, 1. kötet. FORMATIONS PRÉCAPITALISTES. Moszkva: Editions du Progrès.
- Basedow, Herbert (1925): THE AUSTRALIAN ABORIGINAL. Adelaide, Australia: Preece.
- Biard, le Père Pierre (1897): RELATION OF NEW FRANCE, OF ITS LANDS, NATURE OF THE COUNTRY AND OF ITS INHABITANTS... In: R. G. Thwaites (ed.): THE JESUIT RELATIONS AND ALLIED DOCUMENTS, 3. kötet. Cleveland: Burrows (az első francia kiadás: 1616).
- Boas, Franz (1940): RACE, LANGUAGE AND CULTURE. New York: Free Press.
- Bonwick, James (1870): DAILY LIFE AND ORIGIN OF THE TASMANIANS. London: Low and Merston.
- Boukharine, N. (1967): LA THÉORIE DU MATÉRIALISME HISTORIQUE. Paris: Éditions Anthropos (az első orosz kiadás: 1921).
- Braidwood, Robert J. (1952): THE NEAR EAST AND THE FOUNDATIONS FOR CIVILIZATION. Eugene: Oregon State System of Higher Education.
- Braidwood, Robert J. (1957): PREHISTORIC MEN. 3. kiadás. Chicago Natural History Museum Popular Series, *Anthropology*, 37. szám.
- Braidwood, Robert J. és H. C. Brookfield (1962): COURSES TOWARD URBAN LIFE. Chicago: Aldine.
- Clark, Colin és Margaret Hasswell (1964): THE ECONOMICS OF SUBSISTENCE AGRICULTURE. London: MacMillan.
- Clark, Graham (1953): FROM SAVAGERY TO CIVILIZATION. New York: Schuman. Magyarul: AVADEMBERTŐL A CIVILIZÁCIÓIG. Budapest, 1948, Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete.
- Codere, Helen (1968): MONEY-EXCHANGE SYSTEMS AND A THEORY OF MONEY. *Man*, 3: 557–577.
- Curt, E. M. (1965): RECOLLECTIONS OF SQUATTING IN VICTORIA, THEN CALLED THE PORT PHILLIP DISTRICT, FROM 1841–1851. Melbourne: At the University Press (az első kiadás: 1883).
- Dalton, George (1961): ECONOMIC THEORY AND PRIMITIVE SOCIETY. *American Anthropologist*, 63: 1–25.
- de Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas: ESQUISSE D'UN TABLEAU HISTORIQUE DES PROGRÈS DE L'ESPRIT HUMAIN. Éditions sociales, 1966. Magyarul: AZ EMBERI SZELLEM FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE. Gondolat, 1986.
- Eyre, Edward John (1845): JOURNALS OF EXPEDITIONS OF DISCOVERY INTO CENTRAL AUSTRALIA, AND OVERLAND FROM ADELAIDE TO KING GEORGE'S SOUND, IN THE YEARS 1840–41, 1–2. London: Boone.
- Goetz, André (1967): LE SOCIALISME DIFFICILE. Paris: Seuil.
- Grey, Sir George (1841): JOURNALS OF TWO EXPEDITIONS OF DISCOVERY IN NORTH-WEST AND WESTERN AUSTRALIA, DURING THE YEARS 1837, 38 AND 39... 1–2. London: Boone.
- Gusinde, Martin (1961): THE YAMANA, 1–5. New Haven, Conn.: Human Relations Area Files (a német kiadás: 1931).
- Harris, Marvin (1968): THE RISE OF ANTHROPOLOGICAL THEORY. New York: Thomas Y. Crowell.
- Haurly, Emil W. (1962): THE GREATER AMERICAN SOUTHWEST. In: J. Braidwood és G. R. Wiley (eds.): COURSES TOWARD URBAN LIFE. Chicago: Aldine.
- Herskovits, Melville J. (1958): ECONOMIC ANTHROPOLOGY. New York: Knopf.
- Hiatt, L. (1965): KINSHIP AND CONFLICT. Australian National University.
- Hodgkinson, Clement (1845): AUSTRALIA FROM PORT MACQUARIE TO MORETON BAY, WITH DESCRIPTIONS OF THE NATIVES. London: Boone.
- Hoebel, E. Adamson (1958): MAN IN THE PRIMITIVE WORLD. 2. kiadás. New York: McGraw-Hill.
- Lafargue, Paul (1909): THE RIGHT TO BE LAZY. Chicago: Kerr (az első francia kiadás: 1883). Magyarul: A LUSTASÁGRA VALÓ JOG. In: VÁLOGATOTT ÍRÁSOK. Kossuth, 1971. 97–144.
- Lee, Richard (1968): WHAT HUNTERS DO FOR A LIVING, OR, HOW TO MAKE OUT ON SCARCE RESOURCES. In: R. Lee és I. DeVore (eds.): MAN, THE HUNTER. Chicago: Aldine.
- Lee, Richard (1969): !KUNG BUSHMAN SUBSISTANCE: AN INPUT-OUTPUT ANALYSIS. In: A. Vayda (ed.): ENVIRONMENT AND CULTURAL BEHAVIOR. Garden City N. Y.: Natural History Press.
- LeJeune, le Père Paul (1897): RELATION OF WHAT OCCURRED IN NEW FRANCE IN THE YEAR 1634. In: R. G. Thwaites (ed.): THE JESUIT RELATIONS AND ALLIED DOCUMENTS, 6. kötet. Cleveland: Burrows (az első francia kiadás: 1635).

- Lowie, Robert (1938): SUBSISTENCE. In: Franz Boas (ed.): GENERAL ANTHROPOLOGY. Boston: Heath.
- Lowie, Robert (1946): AN INTRODUCTION TO CULTURAL ANTHROPOLOGY. 2. kiadás. New York: Rinehart.
- McArthur, Margaret (1960): FOOD CONSUMPTION AND DIETARY LEVELS OF GROUPS OF ABORIGINES LIVING ON NATURALLY OCCURRING FOODS. In: C. P. Mountford (ed.): RECORDS OF THE AUSTRALIAN-AMERICAN SCIENTIFIC EXPEDITION TO ARNHEM LAND, 2. kötet. ANTHROPOLOGY AND NUTRITION. Melbourne: Melbourne University Press.
- McCarthy, Frederic D. és Margaret McArthur (1960): THE FOOD QUEST AND THE TIME FACTOR IN ABORIGINAL ECONOMIC LIFE. In: C. P. Mountford, i. m.
- Mandel, Ernest (1962): TRAITÉ D'ÉCONOMIE MARXISTE, 1–2. Paris: Julliard.
- Marshall, Lorna (1961): SHARING, TALKING, AND GIVING: RELIEF OF SOCIAL TENSIONS AMONG !KUNG BUSHMEN. *Africa*, 31: 231–249.
- Mathew, John (1910): TWO REPRESENTATIVE TRIBES OF QUEENSLAND. London: Unwin.
- Meggitt, Merwin (1964): INDIGENOUS FORMS OF GOVERNMENT AMONG THE AUSTRALIAN ABORIGINES. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 120: 163–180.
- Polanyi, Karl (1947): OUR OBSOLETE MARKET MENTALITY. *Commentary*, 3: 109–117. Magyarul: ELAVULT PIACI GONDOLKODÁSUNK. In: AZ ARCHAİKUS TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁGI SZEMLÉLET. Gondolat, 1976. 123–146.
- Polanyi, Karl (1957): THE ECONOMY AS INSTITUTED PROCESS. In: K. Polanyi, C. Arensberg és H. Pearson (eds.): TRADE AND MARKET IN THE EARLY EMPIRES. Glencoe: The Free Press. Magyarul: A GAZDASÁG MINT INTÉZMÉNYESÍTETT FOLYAMAT. In: AZ ARCHAİKUS TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁGI SZEMLÉLET, i. m. 228–273.
- Polanyi, Karl (1959): ANTHROPOLOGY AND ECONOMIC THEORY. In: M. Fried (ed.): READINGS IN ANTHROPOLOGY, 2. kötet. New York: Crowell.
- Quimby, George I. (1962): A YEAR WITH A CHIPPEWA FAMILY, 1763–1764. *Ethnohistory*, 9: 217–239.
- Redfield, Robert (1953): THE PRIMITIVE WORLD AND ITS TRANSFORMATION. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Service, Elman R. (1963): PROFILES IN ETHNOLOGY. New York: Harper & Row.
- Sharp, Lauriston (1958): PEOPLE WITHOUT POLITICS. In: V. F. Ray (ed.): SYSTEMS OF POLITICAL CONTROL AND BUREAUCRACY IN HUMAN SOCIETIES. American Ethnological Society. Seattle: University of Washington Press.
- Smyth, R. Brough (1878): THE ABORIGINES OF VICTORIA, 1–2. Melbourne: Government Printer.
- Spencer, Baldwin és F. J. Gillen (1899): THE NATIVE TRIBES OF CENTRAL AUSTRALIA. London: Macmillan.
- Spencer, Baldwin és F. J. Gillen (1927): THE ARUNTA, 1–2. London: Macmillan.
- Steward, Julian H. és Louis C. Faron (1959): NATIVE PEOPLES OF SOUTH AMERICA. New York: McGraw-Hill.
- Thomson, Donald F. (1949a): ECONOMIC STRUCTURE AND CEREMONIAL EXCHANGE CYCLE IN ARNHEM LAND. Melbourne: Macmillan.
- Thomson, Donald F. (1949b): ARNHEM LAND: EXPLORATIONS AMONG AN UNKNOWN PEOPLE. *The Geographical Journal*, 113: 1–8.; 114: 54–67.
- Turnbull, Colin (1965): WAYWARD SERVANTS. Garden City, N. Y.: Natural History Press.
- Van der Post, Laurens (1958): THE LOST WORLD OF THE KALAHARI. New York: Morrow. Magyarul: A KALAHÁRI LETŰNT VILÁGA. Európa, 1986.
- Warner, W. Lloyd (1964): A BLACK CIVILIZATION. New York: Harper & Row (az első kiadás: 1937).
- White, Leslie A. (1959): THE EVOLUTION OF CULTURE. New York: McGraw-Hill.
- Woodburn, James (1968): AN INTRODUCTION TO HADZA ECOLOGY. In: R. Lee és I. DeVore (eds.): MAN, THE HUNTER. Chicago: Aldine.
- Worsley, Peter (1961): THE UTILIZATION OF FOOD RESOURCES BY AN AUSTRALIAN ABORIGINAL TRIBE. *Acta Ethnographica*, 10: 153–190.